

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

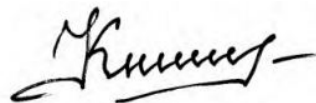
Книш Інна Василівна

УДК 17.021.3:316.324.3-029:93/94(043.3)

**НОМАДИЗМ У СОЦІАЛЬНИХ ТА ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИКАХ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНА АКТУАЛІЗАЦІЯ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор
КОЧУБЕЙ Наталія Василівна,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри менеджменту
та інноваційних технологій
соціокультурної діяльності.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
СТЕПИКО Михайло Тимофійович,
Національний інститут стратегічних досліджень при
Президентіві України,
головний науковий співробітник
відділу гуманітарної безпеки;

доктор філософських наук, доцент
САКУН Айга Валдурівна,
Київський національний університет
технологій та дизайну,
завідувач кафедри філософії,
політології та українознавства;

доктор філософських наук, професор
ЯГОДЗІНСЬКИЙ Сергій Миколайович,
Національний авіаційний університет,
декан факультету лінгвістики
та соціальних комунікацій.

Захист відбудеться _____ 2020 року о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.07 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий _____ 2020 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. В. Мартич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Номадизм і седентаризм можна вважати «молодими» напрямками у філософії, хоча об'єкти їхнього дослідження не нові, оскільки номади (кочівники) й седентари (осілі) співіснували та протистояли з часів появи первісної людини. «Молодими» ці напрями є тому, що інтерес дослідників до окресленої проблематики пов'язаний з низкою чинників, які нещодавно актуалізувались у політиці, економіці, науці, освіті, культурі тощо.

З відкриттям існування віртуальної та інших реальностей і середовищ людство поступово починає усвідомлювати їхні можливості, переймається проблемами їх використання й удосконалення. Цьому також сприяв перехід до інформаційної стадії суспільного розвитку, за якої дослідження номадизму потребує нових підходів і методологій, а також перегляду та переорієнтування вже наявних на тлі зростання уваги до людиновимірності й суб'єктивності.

Соціальні, дискурсивні, зокрема освітні, номадичні практики теж зазнали докорінних змін, зумовлених переходом від суспільства виробників і споживачів товарів, орієнтованого переважно на седентарів, до суспільства надання та споживання послуг, спрямованого на залучення номадів. Осілі, як переконує історичний досвід, здебільшого прагнули до збереження культури, засвоєння традицій, передачі нащадкам знань і практик тощо, а номади – до радикальних змін. Осмислення номадичних освітніх та виховних практик набуває великого значення, оскільки саме вони є квінтесенцією уявлень про номадизм і седентаризм на кожному історичному етапі розвитку людства.

Номадизм у гуманітаристиці розглядається з різних позицій. Наприклад, Л. Горбунова потрактовує його як спосіб мислення й освітню стратегію; Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі – горизонтальне переміщення (на площині) кочівників та осілих; В. Додонова – «постнекласичний тип соціальної раціональності», підґрунтя розгортання номадичних практик; П. Сорокін – вертикальне переміщення «соціального ліфту», практики недовиробництва і понадвиробництва еліти; О. Секацький – процеси енергійності та рухливості. Для П. Бурд'є, М. Мід і А. Толстокорової номадизм насамперед пов'язаний із габітуальними практиками. В. Андрущенко, В. Молодиченко, А. Сакун, Д. Свириденко і С. Терепищій осмислюють його як освітньо-виховні практики; З. Бауман і М. Фуко – практики «звуження та розширення меж» людини; Л. Гумільов, М. Попович, М. Постер і М. Степико – практики ідентифікації; Ж. Лакан – формування «Я» у постфрейдівському соціумі; К. Маркс – процеси колонізації, експропріації, зміни системи цінностей, урбанізації, пауперизму, постання банкократії тощо в контексті первинного накопичення капіталу; М. Маффесолі – практики створення неоплемен; А. Бекарев – процеси організації та дезорганізації соціуму; Дж. Волфф, Е. Йокінен і Й. Вейола – дезорієнтацію людини в соціумі; В. Зінченко – сферу соціальних практик деліберативності; Б. Скеггс – трансформації соціуму та культури; П. Вірільо – практики дромології; Дж. Уррі – складник мобільності тощо. Отже, номадизм усвідомлюється дослідниками як певний підхід, соціокультурне явище й окремі різновиди практик. Потрібно додати, що сприйняття середовища, де розгортаються

зазначені практики, докорінно змінилося. За сучасними поглядами, середовище постає рухливим, заперечуючи колишню статуарність. Також змін зазнали форми та напрямки руху людей, предметів і явищ, які теж почали сприйматись як мінливі та схильні до трансформацій.

На противагу номадизму, седентаризм у сучасному науковому дискурсі сприймається як уявлення осілого світу, що протистоїть кочівникам. Переважає критика на їхню адресу, підживлена нерозумінням, запереченням, зневагою, заздрощами тощо (Р. Дебре, М. Дуглас, Т. Інгольд, Н. Кидирмишев та ін.). Також ідеться про прийняття або неприйняття кочівників узагалі, як маргіналів, «the strangers» – сторонніх (Г. Зіммель); тих, що фізично перебувають поруч, але духовно відлегли (З. Бауман). Седентаризм постає як система поглядів, яка віддає перевагу осілому і нерухливому способу життя (О. Трубіна); «осілоцентризм», тобто уявлення осілого світу про кочівників і пов'язані з ними стереотипи (Е. Бітікчі); неусвідомлена симпатія або антипатія (позитивна або негативна компліментарність) (Л. Гумільов); осілість і статуарність (О. Секацький) та ін. Узагальнюючи, ці погляди можна окреслити як осілологізм (складники теорії осілості).

Отже, засадничі питання номадизму і седентаризму в науковому дискурсі розроблено доволі ґрунтовно, проте бракує системних досліджень, присвячених філософському, соціокультурному й освітньому осмисленню номадичних і седентарних практик, насамперед в українському контексті. Зазначеним питанням присутньо додає актуальності стрімке поширення інформаційно-комунікаційних технологій та «номадичних предметів» (Ж. Атталі, В. Мітчелл), що спричиняється до появи неономадів і неоплемен, дослідження яких щойно розпочалося.

Можна впевнено стверджувати, що сьогодні феномен номадизму потребує подальшого осмислення, що спонукає до розгляду виниклих і ревізії усталених концептів.

На кожному історичному етапі існування людства соціальні, дискурсивні, зокрема освітні, практики, на думку Р. Дебре, М. Дуглас, Т. Інгольда, Н. Кидирмишева, Л. Малкі, К. Нурланової, О. Сулейменова, А. Узакбайули та інших дослідників, жили та заохочували здебільше седентарний тип світогляду. Щодо українців, то їхній світогляд визначається кордологічними рисами ментальності, своєрідною системою цінностей, гендерними пріоритетами, рівнем освіченості та вихованості тощо. Трансформативні процеси, яким підлягають номадичні та седентарні практики (як-от: осілість і переміщення, стан тіла, енергійність і статуарність, ставлення до «Я» й Іншого, позитивна та негативна компліментарність, комунікація, ідентифікація й самоідентифікація тощо) на кожному історичному етапі розвитку наукового знання, спонукають до розробки нових, накопичення, вдосконалення і трансформування вже наявних. Водночас ми спрямовуємо наше дослідження на окреслення перспектив розвитку суспільства номадів і седентарів на таких засадах: 1) залишатися або на седентарних, або на номадичних позиціях у сучасному плинному світі неможливо; 2) перетворитися виключно на номадів та неономадів так само неможливо, тому що суспільство однаково потребує й седентарів; 3) номадам і седентарам необхідно об'єднатися заради створення якісно нової спільноти на підставі різноманітності, а не уніфікації;

4) завдяки номадичним практикам компліментарності та лімінальності номади й седентари мають «виходити за межі», досягаючи іншого рівня розвитку; 5) завдяки трансформуванню наявних та розробленню нових номадичних і седентарних практик можна «пом'якшити» «шок майбутнього» та «культурошок» (за Е. Тоффлером), що його зазнає людина. Отже, актуальність нашого дослідження зумовлено соціальними змінами, які охопили сучасний світ і стрімко набирають обертів. Виклики сьогодення вимагають глибшого осмислення соціальних феноменів, які впродовж тривалого часу перебували поза увагою наукової спільноти. Саме тому на часі соціально-філософська концептуалізація даних соціальних типів і відповідних соціальних практик як украй важливих для розуміння сучасних глобалізаційних процесів у аспекті більш адекватного аналізу номадизму та седентаризму.

За наявної соціокультурної інерції та суспільного супротиву номадичним практикам необхідний розгляд дискурсивної реакції на ці процеси та явища (наукової, освітньої й не тільки). На часі й вивчення історії питання, а також його актуалізації в сучасних соціальних, дискурсивних, зокрема освітніх, номадичних практиках. З огляду на вищезазначене дана дисертаційна робота є доволі актуальною і потребує подальшої поглибленої концептуалізації, систематизації, увиразнення та доведення причинно-наслідкових взаємозв'язків практик номадизму і седентаризму.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Осмислення феномену номадичних практик починається з появи седентарів і номадів на інтелектуальній мапі України – з Київської Русі. У тогочасних літописних джерелах, як і в офіційних документах, конкретної інформації про номадичні практики обмаль. Їх висвітлено однобічно, головню із седентарних позицій, без урахування особливостей доби та спроектовано виключно на седентарів. Обмеженість і однобічність поглядів седентарних дослідників на номадизм призвела до його неадекватного сприйняття й оцінювання.

Посутні аспекти номадизму висвітлено у працях Ж. Атталі, З. Баумана, де йдеться про сприйняття і класифікування кочівників осілими; Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза – про них як спільноту, що протистоїть владі держави; Е. Карабаєв, В. Кутирьов, Ж. Лакан, М. Маффесолі, О. Секацький, О. Сулейменов, А. Узакбайули, Дж. Уррі, М. Фуко, А. Фурсов, О. Шляков акцентують на стосунках між номадами та седентарами; Л. Горбунова вдається до історичного та методологічного аналізу зазначеного феномену тощо.

Особливості становлення і розвитку седентаризму розглянуто у дослідженнях Ж. Атталі, З. Баумана, Е. Бітікчі, де подано теорії кочівників щодо осілих; Ф. Гваттарі та Ж. Дельоза, які позиціонують осілих як спільноту, що протистоїть номадам; Н. Кидирмишева, В. Кутирьова, М. Поповича, О. Секацького, О. Сулейменова, А. Узакбайули, М. Фуко – зі спостереженнями та міркуваннями про стосунки між ними; Дж. Уррі, який наводить змістовні описи та класифікації; О. Трубіної та Л. Бевзенко – з наголосом на габітуальних практиках та ін.

Безпосередніми першоджерелами осмислення ідейного підґрунтя освітньо-виховних практик стали праці про:

– докласичний період: О. Джуринського, Я. Запаса, П. Каптерева, В. Ключевського, М. Кожевникова, Д. Латишиної, М. Левківського, Г. Почепцова, М. Рисіної, А. Сбруєвої, С. Сірополка, В. Татищева та ін.;

– класичний період: С. Бушака, Л. Гроссмана, М. Євреїнова, П. Житецького, П. Знаменського, Є. Івахненка, П. Каптерева, М. Ковалинського, Д. Латишиної, М. Левківського, К. Леткова, М. Негорева, В. Пархоменка, П. Пекарського, Г. Почепцова, М. Рисіної, П. Сакуліна, А. Сбруєвої, С. Сірополка, М. Сумцова, О. Шафонського та ін.;

– некласичний період: В. Антоновича, Д. Багалія, О. Васильчикова, М. Владимирського-Буданова, М. Гніпа, Б. Грінченка, О. Котовича, О. Лотоцького, О. Нікітенка, С. Сірополка, К. Ушинського, М. Чалого, В. Ястребова та ін.;

– засади антипедагогіки: Ф. Базалія, Е. фон Браунмюля, В. Годвіна, А. Ілліча, Р. Ленга, М. Маноні, О. Нілла, Ф. Феррер і Гарди, П. Фрейре, М. Фуко, Х. фон Шьонебека та ін.;

– ідейне підґрунтя радянських освітньо-виховних практик: С. Бархударова, М. Беякова, М. Берга, О. Волгіної, О. Воронця, П. Знаменського, І. Кавуна, О. Куляпіна, Г. Попова, Н. Попової, О. Скубач, І. Слудського, С. Смирнова, Є. Соловйової, Д. Ушакова та ін.;

– про практики державотворення на підставі досвіду західноєвропейської лицарської освіти та виховання (на прикладі Запорозької Січі), а також зародження і становлення феноменів українського козацтва й українського бароко: В. Голобуцького, О. Лазаревського, Д. Латишиної, М. Поповича, Ю. Райхена, М. Рисіної, А. Сбруєвої та ін.;

– про практики формування менталітету на засадах національної свідомості, міцно пов'язаної зі способом життя та життєвим досвідом людини як певної духовно-символічної структури, що на шляху свого становлення проходить різні історичні етапи, повсякчас зазнаючи трансформацій. Беручи за основу вчення К. Юнга про архетипи, вітчизняні вчені О. Донченко, О. Кирилюк, Н. Ковальчук, С. Кримський, Т. Пуларія, Ю. Романенко, А. Швецова, В. Ятченко та ін. розглядають їх як складники української ментальності.

З огляду на те, що коло вітчизняних дослідників номадичних і седентарних практик у контексті зазначених вище періодів розвитку наукової раціональності не надто широке, ми залучили до розгляду корпус праць науковців близького та далекого зарубіжжя.

Постнекласичний період розвитку знань висвітлено у дослідженнях В. Андрущенка, В. Воронкової, Л. Горбунової, І. Добронравової, Р. Додонова, В. Додонової, І. Єршової-Бабенко, В. Зінченка, С. Клепка, Н. Ковальчук, Н. Кочубей, В. Огнев'юка, Я. Паська, М. Препотенської, С. Ягодзінського та ін.

Становленню кордологізму, з'ясуванню його впливу на ідентифікацію людини, варіативність її меж в українській літературі та сучасному науковому дискурсі присвячено праці Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Куліша, П. Куліша, М. Поповича, Г. Сковороди, М. Степика, І. Франка, Д. Чижевського, П. Юркевича та ін. Габітуальні, освітні та виховні практики отримали висвітлення у розвідках українських філософів і соціологів В. Андрущенка, Л. Бевзенко, М. Бусленка,

Л. Горбунової, І. Добронравової, І. Єршової-Бабенко, К. Корсака, Н. Кочубей, В. Кременя, В. Огнев'юка, А. Сакун та ін. Зазначені наукові та художні джерела є підставою для осмислення політичного, економічного, управлінського, соціально-культурного й освітньо-виховного досвіду наших попередників, що вможливило врахування національної специфіки, передусім кордологічності, поступу країни.

Практикам, що їх ми визначили як «варіювання меж» людини («розширення меж», «звуження меж», маргінальності, лімінальності, полегшення переходу з одного середовища до іншого), присвячено праці Ж. Атталі, Ж. Дельоза, М. Гайдегера, Ф. Гваттарі, А. Геннепа, Л. Горбунової, Ж. Дерріда, А. Заколзаї, О. Куляпіна, В. Кутирьова, Д. Латишиної, М. Левківського, М. Фуко та ін. Ці автори досліджують якісне переформатування практик удосконалення людини, що безпосередньо позначається на оновленні культури.

Наукові розвідки сучасних дослідників Л. Бевзенко, Л. Богатої, О. Вайнштейна, В. Воронкової, Л. Горбунової, І. Дедяєвої, І. Добронравової, Г. Заїченка, С. Зенкіна, А. Зотова, І. Ільїна, О. Йосипенко, В. Конєва, Н. Кочубей, С. Куцепал, В. Савельєва, О. Хоми, С. Ягодзінського, В. Ярошовця та ін. часто ідентифікують як «постмодерні». Ці дослідники намагаються не тільки зібрати й опрацювати фактичний матеріал з позиції внутрішнього / зовнішнього підходу, а й віднайти «точки зламу», «перетину», «трансформації» існуючого ризоморфного середовища та виявити площу перетину між ними, що важливо для нашого дослідження.

Необхідність наукового осмислення зазначених проблем з урахуванням специфіки середовищних трансформацій мережевого соціально-культурного простору на тлі переходу до інформаційної фази розвитку світової спільноти зумовила вибір теми, мету і завдання дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із фундаментальним дослідженням «Концептуальні засади когнітивних технологій в освіті» (реєстраційний номер 0116U000849), яке виконувалось у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова впродовж 2016 – 2019 років.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 28 листопада 2018 року).

Мета дисертаційної роботи полягає в концептуалізації дослідження різновидів соціальних, дискурсивних та освітніх номадичних практик у соціокультурному дискурсі різних історичних епох.

У зв'язку з цим постає низка основних **завдань**, виконання яких має забезпечити досягнення мети дослідження:

- репрезентувати теоретичні та методологічні засади соціально-філософського дослідження номадизму в соціальних і дискурсивних практиках;
- розглянути характерні особливості номадичних практик, поширених у Західній Європі й Україні;
- виявити способи докласичного осмислення соціальних номадичних практик в європейському соціокультурному дискурсі;
- проаналізувати кордологічні засади номадичних практик класичного періоду розвитку наукового знання та їх відображення у соціокультурному дискурсі;

- показати розгортання номадичних практик «варіювання меж» людини завдяки процесам лімінальності у контексті наукових винаходів помежів'я XIX – XX століть;
- дослідити розвиток номадичних освітньо-виховних практик і практик антипедагогіки як підґрунтя номадичних практик у різні періоди розвитку наукового знання;
- з'ясувати специфіку трансформації соціальних номадичних практик у контексті постнекласичної раціональності;
- здійснити етимологічний аналіз понять «ризом», «радікс», «гіфа» й оцінити відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі;
- осмислити своєрідність сучасних соціальних номадичних практик та їх актуалізацію в мережевому дискурсі;
- згрупувати та проаналізувати соціальні номадичні практики як змістове й аксіологічне підґрунтя соціокультурного дискурсу;
- розглянути феномен «мобільного повороту» в соціальних і дискурсивних номадичних практиках та обґрунтувати релевантність його використання на означення процесів, що відбуваються в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є номадизм як сукупність практик, **предметом** – особливості номадизації сучасних соціальних, дискурсивних та освітніх практик, соціокультурні чинники їх прискорення і гальмування.

Методи дослідження. Складність і багатовимірність феномену номадизму передбачає його комплексне дослідження та конструктивну синергію різноманітних методів і методологічних програм. Їх інтеграція здійснюється на підставі взаємодоповнення соціально-історичної та соціокультурної інтерпретацій у межах *синергетичного, складнісного і компаративного методів.*

У дослідженні використано загальнонаукові методи *аналізу і синтезу, абстрагування, ідеалізації, узагальнення, конкретизації, порівняння* тощо. Це вможливило розгляд складних феноменів номадизму та седентаризму як сукупності відповідних практик.

Синергетичний метод застосовувався для з'ясування стану сучасного соціуму з його мережевим характером. Як номадичні, так і седентарні практики завдяки взаємодоповненню, трансформуванню та широкому використанню в усіх галузях людської діяльності стали невід'ємними атрибутами сучасного суспільства.

Історично-ретроспективний метод застосовувався для аналізу засад номадизму та седентаризму, а також взаємовпливів номадів і седентарів.

Феноменологічний метод уможливив дескриптивний аналіз соціокультурних номадичних і седентарних практик, що склалися під впливом ІКТ, та їх порівняння з попередніми.

Компаративний метод застосовувався під час висвітлення окремих методологічних підходів і практик номадизму та седентаризму, які ґрунтуються на різноманітних філософських, соціологічних і культурологічних засадах. Також було здійснено порівняльний аналіз практик, притаманних седентарам і номадам, седентарам і неономадам, номадам і неономадам у відповідні періоди розвитку

наукової раціональності. Застосування зазначеного методу дало змогу з'ясувати специфічні риси статусу неономада – суб'єкта (спостерігача) постнекласичної раціональності порівняно з попередніми історичними етапами. Особливо продуктивним компаративний метод виявився у випадку порівняння внутрішніх та зовнішніх викликів і практик у номадизмі та седентаризмі, а також відповідних трансформацій у ретроспективі й у наш час. Із застосуванням цього методу було досліджено номадичні практики як невід'ємні складники соціуму, проаналізовано соціальні функції та типові переміщення номадів і седентарів.

Виявлення дихотомій та евристичного потенціалу номадизму і седентаризму вможливило вивчення номадичних практик упродовж постнекласичного періоду наукової раціональності. З використанням синергетичного і складнісного підходів було з'ясовано специфіку феномену людиновимірності у реальному та віртуальному (із зазначенням інших) середовищах існування неономадів.

Складнісний підхід застосовувався для розуміння номадизму як складного явища, що розвивається історично та географічно (у часі й просторі), вимагає певного соціального середовища тощо. Цей підхід спонукав по-іншому поглянути й на LLL-освіту, що ґрунтується на засадах номадичних практик офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання.

Під час написання дисертаційної роботи було доречно використано матеріали досліджень із філософії, соціології, історії, географії, культурології, педагогіки, психології, синергетики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в концептуалізації та філософському осмисленні різновидів номадичних практик у соціокультурних дискурсах різних історичних епох.

Наукову новизну дослідження зумовлено тим, що у ньому:

уперше:

- здійснено спробу розглянути історію споконвічного співіснування седентарів та номадів з позиції номадичних практик лімінальності, компліментарності, ініціації, габітуальності, освітньо-виховних та ін., окреслено перспективи їх подальшого розвитку;

- висвітлено механізми седентаризації та номадизації в соціокультурному дискурсі. Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, проявляються в країнах Західної Європи у *докласичний період* початком великих географічних відкриттів, хрестових походів, колонізації, експропріації, епідемії та карантину; в *класичний* – подальшою експропріацією, великими географічними відкриттями, колонізацією, династичними війнами, епідеміями та карантинном; у *некласичний* – як практики, зумовлені науково-технічною революцією і війнами; у *постнекласичний* – інформаційно-комунікаційними технологіями та мережевим станом суспільства;

- згруповано різновиди номадичних практик за такими ознаками: ті, які людина може змінити, і ті, які не може (поки що). Запропонована класифікація дозволяє окреслити шляхи та перспективи подальшого розроблення й використання номадичних практик «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі;

- доведено, що гіфа-суспільство, яке ґрунтується переважно на горизонтальних соціальних зв'язках, потребує нової освітньої парадигми як одного з різновидів номадичних практик, що постає на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання;

- запропоновано розглядати номадичні практики «варіювання меж» людини як «вихід за межі», вдосконалення завдяки лімінальності; практики «звуження меж» – як такі, що засвідчують тенденцію до деградації, інваріантності або можливості залишитися «самим собою»;

уточнено:

- положення про взаємодоповнюваність номадичних практик щодо концепції розвитку освіти в постнекласичний період за умови їх комплексного використання й актуалізації, що сприяє узгодженню етичних, природничих, культурологічних та соціальних аспектів наукового знання і людської діяльності;

- уявлення про розвиток освітньо-виховних номадичних практик і практик антипедагогіки на різних етапах розвитку наукового знання. У *докласичний період* – традиційна освіта для седентарів та інноваційна для номадів; у *класичний* – номадичні практики, запроваджені литовськими, польськими, румунськими та російськими номадами, що призвели до формування трьох освітньо-виховних парадигм: 1) латинофільської та 2) грекофільської для номадичної еліти, 3) старообрядницько-начотницької для седентарного простолюду; в *некласичний* – обрусіння, полонізація, мадяризація й онімечення українського населення; у *постнекласичний* – номадичні освітньо-виховні практики та практики антипедагогіки, тенденції щодо звільнення шкіл від впливу церкви, держави тощо, поява на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання LLL-освіти;

- метафоричне вживання поняття «ризом». Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, оперуючи в межах свого «номадологічного проєкту» запозиченою з біології метафорою «ризом», чітко визначили нелінійні процеси та докладно їх схарактеризували, показали засади і принципи існування світу, методологічні принципи та механізми функціонування даної концепції. Проте вони вповні не потрактували обрану метафору в контексті практик номадизму. «Гіфа» характеризується поєднанням горизонтальних і вертикальних нелінійних зв'язків на противагу лінійному «кореню» з його вертикальними та лінійними зв'язками й «ризомі», яка має горизонтальні (міжвидові) та площинні зв'язки. Наголошено на доцільності вживання метафори «гіфа», що сприятиме подальшому розвитку й актуалізації «номадологічного проєкту» з позиції номадичних практик;

дістали подальшого розвитку:

- концептуалізація понять «номадизація» і «седентаризація» та їх впливу на розуміння номадичних практик в українській культурі. Засвідчено прагнення номадів до осілости (седентаризації) з метою вкорінення, досягнення спокою, а седентарів – до кочівництва (номадизації) заради звільнення від поневолення тощо. Це сприяло становленню номадичного та седентарного типів світогляду, відповідних систем цінностей, ідентифікації та комунікації здебільш завдяки

номадичним освітньо-виховним практикам. Засвідчено, що українські номади та седентари змогли «вийти за межі», відновивши у 1991 році незалежність України;

- розгляд номадів у станах Homo Mortido, «знищення людини як соціального виду – своєрідного суїциду», або Homo Mobilis, «розширення її меж». Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Номади, постійно намагаючись «звузити межі» седентарів (переважно просторові), спонукали їх досягати нового становища / зберігати попереднє завдяки концентрації сили / волі / терпіння, що призводило до «розширення меж» седентарів, тобто до розвитку. Доведено, що такі технології та практики дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також максимально експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості;

- уявлення про сучасну мережу як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем сучасних соціальних, дискурсивних та освітніх номадичних практик. Засвідчено, що поліваріантність сучасного стану кіберпростору завдяки новим науковим відкриттям дозволить створювати середовища із задалегідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик керувати процесами, що в них відбуваються. Запропоновано розглядати гіфа-простір як метафоричну абстракцію, що розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складники Ноосфери.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Пропоноване дослідження посутньо розширює проблемне поле сучасної соціальної філософії, філософії історії та методології наукового знання, а також історії, культурології, наук про соціум і освіту. Значно поглиблено і по-іншому концептуалізовано уявлення про номадизм у соціальних, дискурсивних та освітніх практиках за різних часів. Із усього розмаїття номадичних практик (габітуальні, «антиповедінкові», «варіювання меж» людини, недовиробництва та понадвиробництва (товарів, послуг, кадрів тощо), ідентифікації та ін.) найбільш дослідженими в сучасному соціокультурному дискурсі є освітньо-виховні.

Теоретичні та практичні напрацювання здобувача можуть бути використані в навчальному процесі під час розробки програм і методичних рекомендацій, написання монографій, підручників і посібників, у практиці викладання нормативних і спеціальних курсів філософії, соціальної філософії, філософії науки та сучасного природознавства, філософії освіти, культурології тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи здобувача. Висновки та рекомендації, зокрема щодо наукової новизни, одержано автором особисто. Розробки співавторів, з якими було підготовлено окремі статті, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати дисертації оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах: «Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів СНАУ» (Суми, 2013, 2016, 2017, 2018, 2019), «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010, 2014, 2019), «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2015), «Толерантність як соціогуманітарна

проблема сучасності» (Житомир, 2015), «Актуальні наукові дослідження у сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 2015, 2017), «Актуальні питання сучасної науки» (Київ, 2015), «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (Житомир – Вінниця, 2015), «Інформаційні технології у професійній діяльності» (Рівне, 2015), «Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції» (Суми, 2016), «Знання. Освіта. Освіченість» (Вінниця, 2016), «Філософські обрії сьогодення» (Херсон – Житомир – Одеса – Орле, 2017), «Achievements of world science» (Morrisville, USA, 2017), «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпро, 2017), «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017), «Innovative technologies in science and education. European experience» (Vienna, Austria, 2017), «Perspectives of research and development» (Dublin, Ireland, 2017), «World scientific extent» (Coventry, United Kingdom, 2017), «Science and society» (Roma, Italy, 2017), «Science and practice» (Paris, France, 2017), «Science and education» (Nürnberg, Deutschland, 2017), «Актуальні питання вітчизняної юридичної науки» (Суми, 2017), «Передові наукові дослідження і розробки як невід’ємна складова сучасного життя» (Одеса, 2017, 2018), «Інноваційні технології в науці та освіті. Європейський досвід» (Гельсінкі, Фінляндія, 2018), «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (Суми, 2018), «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог» (Глухів, 2018), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, 2018), міжнародному науковому симпозиумі «Інноваційна наука, освіта, виробництво і транспорт» (Одеса, 2018), «Science and innovation» (Montreal, Canada, 2018), «Problems of modern science» (Namur, Belgium, 2018), «Problems of the development of modern science: theory and practice» (Madrid, Spain, 2018), «Perspectives of modern scientific research» (Lisbon, Portugal, 2018), «Fundamental and applied research» (Melbourne, Australia, 2018), «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики» (Київ, 2019), «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» (Суми, 2019). Окремі положення дисертаційної роботи було обговорено на «круглому столі» в межах науково-практичної конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» (Київ, 2018).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 73 публікаціях, а саме: в 1 одноосібній монографії, в розділах 2 колективних монографій, 1 навчально-методичне видання, 20 статтях у фахових наукових виданнях України, 4 статтях у закордонних періодичних наукових виданнях і виданнях України, проіндексованих міжнародними наукометричними базами, 45 інших публікаціях.

Структуру й обсяг дисертації зумовлено логікою розв’язання завдань дослідження і досягнення його мети. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів (20 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 507 сторінок, основний зміст викладено на 370 сторінці, список використаних джерел складається з 1087 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми; висвітлено зв'язок дисертаційної роботи з науковими планами, темами, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи; відображено дані щодо апробації результатів дисертаційного дослідження.

Перший розділ «Теоретичні та методологічні засади соціально-філософського дослідження номадизму і номадичних практик», що складається з двох підрозділів, присвячено аналізу основних понять, розгляду номадизму як складності, висвітленню його теоретичних і методологічних засад та визначенню ролі у соціокультурному дискурсі.

У підрозділі 1.1. *«Аналіз ключових понять дослідження та їх роль у соціогуманітарному дискурсі»* розглянуто етимологію понять «седентаризм», «номадизм», «кочівники» («номади»), «неоплемена», «компліментарність», «лімінальність», «маргінальність», «мобільність», «практики» та ін. На підставі узагальнення й аналізу потрактувань цих понять, сформульованих різними дослідниками, седентаризм запропоновано розглядати як позицію осілого, нерухливого та статуарного способу життя, а номадизм – як один із чинників мобільності й енергійності, певну соціальну модель і стратегію седентаризму.

Обґрунтовано сутність і зміст концептів «номадичні практики» та «седентарні практики». Седентари та номади сприймають світ по-різному: перші – як постійний і незмінний, тому їхні практики спрямовані на збереження сталості та статуарності й заперечення руху та змін; натомість другі – як рухливий і мінливий, тому їхні практики перебігають у рухливих середовищах та призводять до освоєння, впорядкування та зміни як власне цих середовищ, так і тих, хто намагається їх трансформувати. Тому дії седентарів мають на меті збереження традицій, а номадів – їх трансформацію. Для сучасного соціуму однаково важливі як номадичні, так і седентарні практики, що, своєю чергою, зумовлює їх взаємодоповнення та подальшу трансформацію, а також пошук перспектив більш широкого використання в усіх галузях людської діяльності.

Розглянуто формування менталітету на засадах національної свідомості, що відповідає певному способу життя і досвіду людини. Зазначено, що людську поведінку в певній ситуації зумовлюють статеві приналежність, соціальний статус, професія, освіта і виховання, сімейні традиції, соціальне оточення та інші чинники.

У підрозділі 1.2. *«Номадизм як складність: теоретичні та методологічні засади»* констатовано актуалізацію номадичних практик у сучасному соціальному житті та наявність соціокультурної інерції й супротиву ним із боку седентарів. Осмислено дискурсивну реакцію (наукову і не тільки) на ці процеси та явища. Виявлено присутні особливості номадичних практик (неможливість розглядати їх окремо одну від одної, з'ясування місця в загальній ієрархії тощо).

Засвідчено, що номадизм – це складне явище, що розвивається історично та географічно, потребує певного соціального середовища тощо. Запропоновано седентарні та номадичні практики розглядати з таких позицій, що розгортаються

у складності: 1) світоглядних (як певну сукупність переконань, оцінок, поглядів і принципів бачення та розуміння світу, місця особистості у ньому, її життєвої позиції, поведінкової та діяльнісної програм); 2) онтологічних (як певний спосіб життя); 3) гносеологічних (як певні теоретичні уявлення); 4) аксіологічних (як формування духовних, моральних, етичних, естетичних та інших цінностей, взаємозв'язки між ними, а також із соціокультурними чинниками й особистістю людини на підставі схвалених суспільством принципів, норм, канонів, ідеалів, значень тощо); 5) психологічних (на засадах чинників (мотивація, сприйняття, засвоєння, переконання, ставлення тощо), що сприяють формуванню психіки номадів та седентарів (характер, темперамент, ментальність тощо)).

Обґрунтовано необхідність подальшої філософської рефлексії складнішого підходу, вивчення історії питання та створення власної концепції номадизації сучасних соціальних практик як адекватної відповіді на виклики невизначеності та нелінійності суспільної динаміки на кожному історичному етапі розвитку наукового знання. Ці процеси у подальшому мають сприяти розвитку гіфа-суспільства на якісно інших засадах.

Другий розділ «Докласичні номадичні практики в європейському соціокультурному дискурсі» містить чотири підрозділи, в яких досліджено передумови постання номадичних і седентарних практик на теренах Західної Європи.

У підрозділі 2.1. *«Соціально-економічні передумови розвитку номадичних практик у докласичній Європі»* розглянуто соціально-економічні та політичні чинники, які сприяли чи перешкождали розвитку номадичних практик у західноєвропейських країнах. Констатовано, що трансформація європейського політичного простору внаслідок війн і хрестових походів та початок великих географічних відкриттів (IV–XVII століття), колонізації, експропріації, епідемій та карантину тощо спричинилися до того, що європейські держави головно завдяки примусовим номадичним і седентарним практикам поступово ввійшли в добу колоніалізму й імперіалізму. Розглянуто колонізацію Америки, докладно висвітлену в концепції А. де Токвілля і К. Маркса. Ці події та наявність «вільних» земель у прикордонні мали своїм наслідком те, що архетип землі у свідомості людей постав у таких аспектах: аграрно-виробничому, соціально-історичному та культурно-духовному. Колонії функціонували на засадах англійського права, релігії / ідеї та освіти, і тут було закладено підвалини процесів, які сприяли досягненню такого рівня могутності держави, що його можна пояснити високим рівнем демократії. Констатовано, що окреслені номадичні практики були також притаманні іншим країнам, наприклад, Україні («Дике поле»), Росії (Сибір), СРСР (цілина) тощо. Позитивними наслідками зазначених процесів були: міграція й еміграція, змішування культур, освоєння і розвиток невідомих територій, урбанізація, вдосконалення методів обробки, кооперація та концентрація засобів виробництва, створення інфраструктури, трансформація номадичних і седентарних практик, розвиток науки, освіти, торгівлі, розширення раціону харчування, зміна системи цінностей, світогляду, традицій, поява банкократії тощо. До негативних тенденцій

належать експропріація, екоцид, пауперизм, війни та революції, переважно примусове «варіювання» чисельності населення тощо.

У підрозділі 2.2. «*Номадичні практики передвагантів та їх вплив на номадизацію Західної Європи*» констатовано, що попередниками вагантів були ченці-циркумцеліони – вихідці з низів тогочасного соціуму, які мали мінімальний рівень освіти, не групувались у спільноти, не обмінювалися культурним досвідом і знаннями. Запропоновано до передвагантів віднести індійських садху, ромів касті «дім», японський «добрий народ» і самураїв, яничарів Османської імперії, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів. Усі вони вели кочовий спосіб життя, плекаючи своєрідну культуру, зокрема й побуту, габітуальні практики, систему цінностей, для якої визначальними були прагнення до свободи та жага до пізнання невідомого, тощо. Підкреслено, що певна частина передвагантів, седентаризуючись, створювала традиційні сім'ї, облаштовувала господарства тощо. З'ясовано причини занепаду передвагантів, як-от: хрестові походи, рання схоластика, Овідіанське Відродження, комунальні революції, розвиток міст і сіл, ремесел і торгівлі, створення університетів тощо.

Засвідчено, що пожвавлення торгівлі, піднесення міст, зміни у соціальній, політичній і культурній сферах потребували нової генерації освічених людей. Доведено, що стрімкий розвиток тодішньої освітньої галузі призвів до понадвиробництва осіб розумової праці, і вони почали поступатися своїми позиціями, але не зникли остаточно, а трансформувалися і пристосувалися до нових умов. Зазначено, що на теренах України з'явилися носії їхніх ідей, творячи український варіант вагантизму, типологічно близький до західноєвропейського, але зі своєю специфікою.

У підрозділі 2.3. «*Номадичні та седентарні практики в Україні та їх відображення у соціокультурному дискурсі*» окреслено номадичні та седентарні практики докласичної раціональності, визначено їх роль у європейському соціокультурному дискурсі. Доведено, що седентарні практики були пов'язані з прагненням до осілості, вкорінення та привласнення простору, що забезпечувало засоби для існування, натомість номадичні практики визначала потреба перебувати у постійному русі. Наголошено, що на підставі номадичних практик «варіювання меж» людини, габітуальних і виховних, диференціації та ідентифікації, підготовки до дорослого життя, управління та нагляду, розширення знань і пошуку альтернативних ресурсів для існування тощо формувався своєрідний світогляд.

Зазначено, що згодом номадичні практики живили зародження і становлення особливої освітньо-виховної системи української нації (здебільш в середовищі седентарів). Висвітлено засадничі риси, притаманні тогочасним українцям (седентарам), передусім кордологізм як світоглядну засаду. Доведено, що присутніми передумовами формування і становлення докласичної седентарної людини стали поява дослідних знань, наукові, зокрема географічні відкриття, розвиток господарства, освіти та культури та ін.

У підрозділі 2.4. «*Освітньо-виховні та соціальні практики докласичної номадичної та седентарної людини*» підкреслено, що відносно свободу вченого, філософа й учителя (викладача) було обмежено тогочасною традицією.

Констатовано, що прийняття християнства сприяло залученню до України доробку циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів, мінезингерів і вагантів із Заходу, що своєю чергою забезпечувало впровадження наукових інновацій на вітчизняних теренах. Ці процеси вплинули на становлення, функціонування та розвиток докласичної освіти як для седентарів, так і для номадів. Доведено, що, незважаючи на те, що освіта являла собою єдиний процес, освітньо-виховні практики для номадів і седентарів відрізнялися.

Розглянуто традиційну сталу парадигму освіти та виховання. Констатовано, що виховні практики були спрямовані на людську душу, виходячи з чого докладно розроблялися концепції взірцевого способу життя, а освітні – на заучування текстів Священного Писання, набуття вмінь читати, писати та рахувати. Досліджено функціонування зазначеної освітньо-виховної парадигми та наслідки, до яких вона призвела: недо- і понадвиробництво еліти, габітуальні практики (династичні шлюби), розширення дипломатичних та торгівельних зв'язків тощо. Зауважено, що номади не раз і назавжди здобували освіту, а мали навчатися впродовж усього життя, щоб посісти, утримати та зміцнити певні позиції.

Розглянуто існування альтернативної інноваційної парадигми освіти та виховання. Зазначено, що її номадичні освітньо-виховні практики було зумовлено фінансуванням освіти, створенням державних і приватних освітніх закладів (шкіл «книжного вчення», «шкіл грамоти»). Висвітлено діяльність гільдійських і цехових шкіл, які використовували номадичні практики самовиховання та самоосвіти. Доведено, що до кінця XVII століття проблема співвідношення віри і знання набула у свідомості українців особливої гостроти та сприяла зближенню представників української номадичної еліти із Заходом. На землях, які підпали під владу Російської імперії, відбувалось обрусіння українського населення, натомість у Східній Галичині, на Буковині та Закарпатті, що опинились у складі Австрійської імперії, відповідно онімечення й полонізація, онімечення й румунізація, мадяризація.

Третій розділ «Номадичні практики класичного періоду розвитку наукового знання», що складається з трьох підрозділів, покликаний у соціокультурному контексті виявити соціальні й освітні номадичні практики українських вагантів. Констатовано, що у класичний період розвитку наукової раціональності тривали пошуки альтернатив практикам «варіювання меж» людини на тлі процесів подальшої номадизації Західної Європи.

У підрозділі 3.1. «Специфіка номадичних практик українських вагантів» виокремлено риси, притаманні лише їм: їхнє товариство було відкритим; вони навчалися впродовж усього життя; були не тільки носіями, а й творцями культури тощо, суголосно із практиками створення неоплемен.

Проаналізовано соціальну й освітню діяльність Г. Сковороди та Т. Шевченка, виявлено спільні та відмінні риси їхніх життєвих і творчих шляхів: зазначено, що обидва значно випередили свій час за способом життя і мислення, всі спроби представників номадичної верхівки контролювати їх виявлялися марними. Наголошено на зусиллях можновладців щодо примусової седентаризації Г. Сковороди та Т. Шевченка.

Висвітлено процеси примусової номадизації української еліти шляхом пошуку ресурсів для життєдіяльності на теренах Дикого поля. Розглянуто освітньо-виховні практики примусової номадизації та седентаризації козаків у контексті державотвірних процесів: державність, професійність і становість, співіснування та протистояння трьох освітньо-виховних парадигм (латинофільської, грекофільської, старообрядницько-начотницької). Наголошено, що, хоча протистояння «латиністів» і «грекофілів» закінчилося поразкою перших, їхній вплив на політику, економіку, релігію, культуру, освіту України не можна недооцінити: йдеться про спроби об'єднання православних і греко-католиків (уніатів); трансформування освіти за західноєвропейським взірцем; розвиток друкарської справи та просвітництва тощо.

Класичні практики «звуження меж» людини взорувалися на традиції, започатковані у докласичну добу, шляхом раннього залучення дітей простолюду до праці. У подальшому вони призводили до «розширення меж» людини (фізичного розвитку). Подовження дитинства представників еліти, своєю чергою, теж сприяло «розширенню меж» (розвитку фізичних властивостей тіла завдяки тренуванням), а індивідуальне навчання не обтяжувало зайвими дисциплінами та практиками.

У підрозділі 3.2. «*Практики номадизації в Західній Європі*» констатовано, що завдяки низці політичних, економічних і соціальних чинників у XVI–XVIII століттях на світовій політичній мапі з'явилися західноєвропейський, візантійський, східно- і центральноєвропейський культурні осередки. Зауважено, що на таке просторове варіювання впливали номадичні практики переважно примусової номадизації; з'ясовано причини цих процесів (експропріація, великі географічні відкриття тощо) та їхні наслідки (перенаселення міст, понадвиробництво дешевої робочої сили, недовиробництво еліти, війни, епідемії, суспільні трансформації тощо). Установлено, що вони спонукали керівну номадичну верхівку до усвідомлення необхідності постійного набуття знань (головно шляхом самоосвіти) та надання седентарам здебільш елементарних знань.

Доведено, що владні кола вже були не в змозі стримати потяг седентарів саме до здобуття, а не отримання готових (наперед визначених) знань, оскільки освіта поступово звільнялася з-під влади церкви, а ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації переорієнтовували освітньо-виховні практики на людську особистість, заохочуючи не церковну, а світську освіченість. Зазначено, що світогляд седентарної людини з ідеї абсолютної залежності від Бога перемкнувся на нову: піддаючи все сумніву, вона усвідомила, що може розраховувати лише на власні сили та розум у прагненні до самостійних суспільно корисних дій. Зауважено, що так на Заході розпочався перехід від богословсько-релігійних до світських освітньо-виховних номадичних практик, що сприяло зміні світоглядних, ціннісних, культурних та інших установок седентарів.

Констатовано, що в період античності жебракування сприймалися як своєрідний спосіб життя; у середньовіччі – у якості проповідницької, практичної та з позиції «винний / невинний» суб'єкт за свій спосіб життя. Відродження ототожнювало це явище зі злиднями, провина за яку покладалася на людину. Розглянуто практики «втечі», «внутрішньої міграції» людини з звіту зовнішнього, у світ внутрішній, що у свою чергу, заклало підвалини екзистенційного номадизму.

Показано відношення держав до жебрацтва: правлячі кола західноєвропейських країн це явище забороняли, а Російської імперії – захищали. У Новий час починається трансформація критеріїв жебрацтва: до «можливості-неможливості» додається «пристойно-непристойно» (за О. Шляковим). Зазначено, що на зміну аграрним державам (Першої хвилі за Е. Тоффлером), правлячі номадичні кола яких намагалися прив'язати людину до землі (унеможливлуючи усілякі пересування) приходить період індустріальних держав (Другої хвилі за Е. Тоффлером), які продукували могутній пласт нових номадів-жебраків: «бродячого пролетаріату», «набродь» та пауперів, які, у подальшому, стануть основною частиною інфраномадів (за Ж. Атталі) у державах Третьої хвилі (за Е. Тоффлером).

У підрозділі 3.3. «Соціокультурний дискурс класичних номадичних практик щодо “варіювання меж” людини» проаналізовано примусові номадичні практики створення «нової породи людей шляхетного виховання» і засвідчено їх утопічність. Наголошено, що цим номадичним практикам противажила просвітницька ідея вдосконалення людини насамперед за умови її бажання й особистого вибору.

Висвітлено номадичні практики видання незнання за знання (за Г. Квіткою-Основ'яненком), що доповнюють як позитивні, так і негативні уявлення про мандрівних студентів і дяків другої половини XVIII століття, підтверджені документальними джерелами. Відзначено, що класичні освітньо-виховні практики ґрунтувалися переважно на «звуженні меж» людини, а їхніми вадами були відсутність єдиного навчального плану та програми, зосередженість викладачів не на педагогічному процесі, а на його результаті, несистематизованість викладу матеріалу.

З'ясовано, що до здобутків класичних освітньо-виховних номадичних практик належить те, що вони стали посутньою передумовою становлення і розвитку якісно нового типу особистості, яка, постійно прагнучи до знань, займаючись самоосвітою і самовихованням, навчає та виховує інших (за М. Мід, постфігуративний тип культурного обміну). Усе це сприяло пожвавленню соціальної мобільності та прискоренню адаптації в соціумі, а також формуванню моральних якостей у річищі Євангельського вчення. Констатовано, що, перебуваючи у стані нестабільності, невизначеності, безвиході, українці продовжували пошуки шляхів здобуття свободи, тобто намагалися «вийти за межі», й тут у пригоді стала творча самореалізація, що сприяла появі цілої плеяди визнаних світом українських вагантів-номадів (Г. Сковорода, Т. Шевченко, М. Гоголь та багато інших). Своєю чергою, відбувалося формування і становлення своєрідного седентарного світогляду, системи цінностей, ідентифікації, комунікації тощо.

Четвертий розділ «Некласичні номадичні практики II половини XIX – середини XX століття» містить два підрозділи, в яких досліджено практики переважно примусової номадизації Західної Європи та седентаризації України у контексті наукових винаходів некласичного періоду розвитку наукової раціональності.

У підрозділі 4.1. «Вплив освітньо-виховних практик на седентаризацію в Україні» констатовано, що на теренах, які перебували під владою Російської імперії, домінували такі освітньо-виховні номадичні практики: обрусіння, служіння,

послух, покора, надання елементарних знань. Зазначено, що ці номадичні практики вже не задовольняли запити держави та виробництва. Розглянуто поодинокі випадки впровадження інноваційних методик і технік у школах, утримуваних земствами.

З'ясовано, що підґрунтям номадичних практик насильницької седентаризації були головно освітньо-виховні номадичні практики, які шляхом нав'язування відповідних мов, певних культурних цінностей тощо формували неklasичну людину, що належала до нижчих прошарків суспільства, була далека від знань і готова до беззаперечного упідлеглення.

Наголошено, що супротив австрійсько-російській експансії позначився на становленні своєрідного світогляду та системи цінностей українського народу, доповнив кордологічні риси українців такими якостями, як цурання чужинців, переважання духовного над матеріальним, природовідповідність, цінування особистої свободи та постійне прагнення до неї, панування добровільної спілки тощо.

У підрозділі 4.2. «*Номадичні освітньо-виховні практики для української верхівки*» зазначено, що панівна номадична верства будь-що гальмувала науковий поступ. Констатовано, що для дітей переважної більшості номадичної верхівки застосовувались освітньо-виховні номадичні практики, що ґрунтувалися не на культурі знань, а на дотриманні світських канонів. Відзначено, що певна частина номадів усе ж усвідомлювала, що стримати прогрес неможливо, і саме у цьому середовищі зароджувалися відповідні світоглядні та ціннісні установки. Доведено, що ця незначна кількість номадів заклала підвалини номадичних практик, які згодом сприяли впровадженню наукових винаходів у всі сфери життєдіяльності тогочасного соціуму, а також зумовлювали необхідність підготовки відповідних фахівців. Усе це спрямувало увагу наукової спільноти на трансформаційні процеси, які відбувались у тогочасній освіті та вихованні, зокрема заміну богословських дисциплін вузькоспеціалізованими.

П'ятий розділ «Визначення специфіки номадичних практик з позицій постнекласичної раціональності: освітній контекст» складається із трьох підрозділів, де простежено засадничі принципи антипедагогічних теорій як номадичних практик «звільнення» від шкіл і досліджено розвиток освіти та виховання для седентарів.

У підрозділі 5.1. «*Засадничі принципи номадичних практик “звільнення” від шкіл та їх вплив на розвиток радянської та пострадянської системи освіти*» висвітлено освітньо-виховні номадичні практики постнекласичного періоду. Підкреслено неспроможність та суперечність методик, технік і практик тогочасної освітньо-виховної системи. Зазначено, що її метою стало впровадження номадичних практик поведінкових змін, продиктованих суспільними потребами. Дії людей мали бути спрямовані на задоволення запитів системи, яка безперервно виробляла бідність. Доведено, що бідних заохочували підтримувати суспільну модель, ґрунтовану на праці більшості, яку змушують чинити всупереч власним інтересам і обирати напрями думок та вчинків, протилежні реальним шляхам до звільнення і самореалізації.

Висвітлено позитивні (ліквідація неписьменності, розвиток вищої освіти, створення розгалуженої мережі дитячих садків, шкіл і позашкільних закладів тощо) та негативні (нав'язування певної ідеології, системи цінностей, світогляду тощо) наслідки впровадження освітньо-виховних номадичних практик для седентарів за радянської доби. Констатовано, що задіяні в Україні освітньо-виховні номадичні практики було підпорядковано директивам тоталітарної влади. Акцентовано на пропагуванні споживацького ставлення до природних ресурсів як невичерпного джерела задоволення суспільних потреб. Виявлено, що впровадження номадичних практик, які передбачали скасування паспортної системи, призвело до чергової седентаризації селян. Одночасно уряд був змушений вдаватись і до спеціальних освітньо-виховних номадичних практик, які б пропагували ці заходи. Наголошено, що радянська освітня система здебільшого була спрямована на нав'язування певних знань, що спричиняло пригнічення ініціативи людини, яка навчається. Своєю чергою, це формувало певний тип світогляду, мислення, свідомості тощо.

Розглянуто діяльність вагантів (шістдесятників і дисидентів), що повстали проти чинної влади. За життя їхній доробок не було вповні визнано й осмислено широким загалом, але у наш час він набув значного розголосу. Констатовано нездатність керівної номадичної верхівки управляти країною і зауважено появу нових можливостей, передусім завдяки свободі вибору. Доведено факт переорієнтування неономадичної свідомості з викриття власних вад на критику сучасного суспільства, хворого на відсутність культури. Зазначено, що бурхливий розвиток цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій спричинив занепад тоталітарної системи та подальше відновлення незалежності України.

Наголошено, що пострадянська освіта декларує європейські цінності та намагається імплементувати їх в освітній простір, а також сприяє свободі вибору, розвитку ініціативності, когнітивної сфери, розширює коло спілкування, спонукає її до самоосвіти впродовж усього життя тощо.

У підрозділі 5.2. «Когнітивні експлорації номадичних практик та їх відображення в трансформативній освіті» йдеться про те, що одним з її посутніх аспектів є накопичення, споживання й утилізація інформації, а також відтворення знань, що мають певний сенс і цінність. Запропоновано віднаходження і використання інформації та її подальше перетворення на знання вважати номадичними практиками. Констатовано, що вони виробляються в діалоговому континуумі, у бінарній опозиції «суб'єкт – суб'єкт» освітньо-виховних практик, коли, з одного боку, чітко простежується покликання вчителя (викладача), з іншого – очікується результативність того, хто постає в ролі учня (студента).

Проаналізовано інноваційні підходи та номадичні практики, використовувані в сучасній освітній галузі. Доведено необхідність зміни життєвих пріоритетів людства та спрямування його зусиль не на самознищення, а на самозбереження. Обґрунтовано впровадження новітніх технологій і номадичних практик у педагогічний процес для розвитку когнітивної сфери учнів (студентів). Наголошено на необхідності розроблення й упровадження таких номадичних практик, які спонукатимуть людину піклуватись і про себе, і про середовище свого існування. Доречність наведених міркувань підтверджено у контексті поширення

нового розуміння Lifelong Learning Education в інформаційному суспільстві: надання можливості всім верствам населення здобути якісну освіту; поширення думки про те, що атестат / диплом є не остаточним результатом, а трампліном для постійної освіти впродовж усього життя. Доведено, що сутність і структура інновацій у освітньому процесі мають відповідати характеру та швидкості змін, які відбуваються в суспільстві, а також високим європейським стандартам підготовки конкурентоспроможних фахівців.

У підрозділі 5.3. «Подальша трансформація постнекласичних практик «варіювання меж» людини» акцентовано на подальшому впровадженні й удосконаленні номадичних практик «варіювання меж» людини, застосованих радянською владою для «стискання» середовища існування номадів і седентарів: військового комунізму, нової економічної політики, розкуркулення, голодоморів, колективізації, індустріалізації, доносництва, переслідування «контрреволюціонерів», «ворогів народу», «шкідників», репресій, культу особи, депортацій, антирелігійної пропаганди, робочих «суботників», «шарашок» тощо. Зазначено, що ці номадичні практики стали інструментами соціальної ізоляції індивідів з когнітивним механізмом, який піддає кожного з них безперервному нагляду та контролю. Доведено, що такі номадичні практики та технології дозволяли владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини з метою експлуатації її можливостей та призводили до деформації, денаціоналізації й уніфікації традиційної української культури. Наголошено, що «затиснені в лещата» українські номади та седентари змогли «розширитися», відновити незалежність своєї держави, а також доповнити кордологічні риси новими, зберегти традиційну культуру, збагативши її набутим досвідом і новими надбаннями, та передати нащадкам.

Шостий розділ «Своєрідність сучасних номадичних практик та їх концептуалізація у мережевому дискурсі» складається з трьох підрозділів, в яких наголошено на доречності подальшого вивчення «номадологічного проєкту» через залучення ідеї гіфа-простору як складного нелінійного утворення, що самоорганізується.

У підрозділі 6.1. «Практики нелінійного самоорганізованого утворення гіфа-простору як складність» проаналізовано концептуалізацію мережевого дискурсу щодо рецепції ризоми, радікса і гіфи. Зауважено, що більш доречним є саме третій термін. Засвідчено, що він описує переплетіння і горизонтальних, і вертикальних зв'язків, які є нелінійними, на відміну від лінійного «кореня», що відображає вертикальні та лінійні зв'язки, а також «ризому», яка охоплює горизонтальні та площинні. Доведено, що для визначення і пояснення сучасного стану мережі доцільно вживати термін «гіфа», на противагу ранньому інтернету, який можна схарактеризувати як своєрідну інтеграцію радікса та ризоми.

Констатовано необхідність пояснення процесів і практик, які перебігають у складних нелінійних утвореннях. Зазначено, що для кіберпростору першого порядку більш адекватною видається рецепція поняття «радікс», другого та третього – «ризому», а четвертого, постнекласичного періоду (гіфа-простору), – «гіфа» замість запропонованого Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі «ризому». З'ясовано, що

дослідники, чітко і правильно визначивши нелінійні процеси та практики, докладно їх схарактеризувавши, невдало обрали як метафору цей термін. Доведено доцільність уживання в цьому контексті метафори «гіфа».

У підрозділі 6.2. «Мережеве гіфа-суспільство як середовище впровадження номадичних практик» сучасний стан мережі (на прикладі інтернету) і суспільства визначено як нелінійний. Констатовано, що суспільству з наперед визначеною схемою, подібною до «дерева життя», і лінійним уявленням про світ протиставляється суперпозиція безлічі генетичних дерев – «ліс життя», визначальна для нелінійного бачення світу – мережевого гіфа-суспільства (суспільства продукування та надання інформації, знань, послуг), що потребує практик нової парадигми LLL-освіти. До них належать: практики використання інформаційно-комунікаційних технологій і середовищ, створення неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні, габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Зазначені практики спрямовані на формування, вдосконалення і реалізацію номадичного світогляду, мислення у складності та певної ціннісної шкали для більш плідної життєдіяльності людини у середовищах. Одночасно підкреслено, що у гіфа-середовищі дуже важко провести межу між номадами, неономадами та седентарами, оскільки воно їх постійно змінює.

У підрозділі 6.3. «Постнекласичний антропологічний тренд: *Homo Mobilis vs Homo Mortido* щодо формування номадичного мислення» зазначено, що звернення до «номадологічного проєкту» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, а також праць З. Баумана, Р. Брайдоггі, Л. Горбунової, В. Дьякова, Ж. Лакана, Є. Новікова, О. Шлякова, К. Шмітта, М. Фуко дозволило шляхом концептуалізації метафори «кочування» з'ясувати когнітивні можливості номадичних концептів у освітній царині та простежити формування специфічної культури *Homo Mobilis*. Констатовано, що впровадження номадичних практик призвело до руйнації осілості. На підставі аналізу номадизму, з яким пов'язане майбутнє людства, визначено перспективи його розвитку: не в національно-територіальній цілісності, а у вільному пересуванні планетарного людства.

Зазначено, що некласика розглядає людину як маргінала, а постнекласика – як мандрівника, що у пошуках роботи, освіти, розваг тощо постійно подорожує світом. Розглянуто два типи кочівництва з притаманними ним номадичними практиками: *Homo Mortido* («знищення людини як соціального виду – своєрідного суїциду») і *Homo Mobilis* («розширення меж» людини). Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж». Доведено, що такі технології та номадичні практики не дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також експлуатувати та виснажувати її інтелектуальні й фізичні можливості. Спостережено процес «перемикання» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій з практик на людину.

Сьомий розділ «Висвітлення мобільності номадичних практик у сучасному соціокультурному дискурсі» складається з трьох підрозділів, в яких розглянуто наукові винаходи, які сприяли виникненню феномену мобільності.

У підрозділі 7.1. «*“Мобільний поворот”* як новий спосіб осмислення номадичних практик» зазначене явище розглянуто у зіставленні з номадичними практиками,

поширеними у західних країнах, а також практиками колонізації. Запропоновано вживати термін «мобільний поворот» і на означення процесів, які відбувалися в Україні (скасування кріпацтва, падіння самодержавства, тоталітарної системи, відновлення незалежності). Проаналізовано різні погляди на розуміння мобільності та номадизму. Зазначено, що дослідники розглядали різні аспекти цього феномену: зародження, класифікація, історичний аналіз тощо. Розкрито сутність «мобільного повороту» з позицій номадичних практик (осілість і переміщення, стан тіла, енергійність і статуарність, ставлення до «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікація та самоідентифікація).

У підрозділі 7.2. *«Цінність і зміст номадичних практик, які людина може змінити»* згруповано за антропним принципом і досліджено такі номадичні практики: реальні / віртуальні переміщення; підтримки гарної фізичної форми; утилізації відходів; аксіологічні; лінгвістичні та багато інших. З'ясовано цінність і зміст номадичних практик, які людина може змінити (з власної волі або з примусу), що дозволяє накреслити шляхи подальшої діяльності в речіщі розробки та використання практик «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі.

У підрозділі 7.3. *«Соціокультурний дискурс щодо перспектив трансформації номадичних практик, які людина (поки що) змінити не може»* ці номадичні практики розглянуто та згруповано за антропним принципом: фізіологічні переміщення; психічні процеси; двійництво; зміни поколінь; переміщення у спогадах, мріях, уяві, снах, мареннях; потік свідомості та ін. Засвідчено, що наведені номадичні практики дозволяють людині визначити шляхи подальшої діяльності, окреслити межі та розширити ресурси їх варіювання, а також перспективи трансформування. Зауважено, що номадичні практики стануть у пригоді під час розгляду та пояснення процесів і явищ, які відбуваються у суспільстві.

Констатовано, що вивчати сучасне суспільство, яке виходить за свої межі, лише на седентарних засадах неможливо. Запропоновано переорієнтувати світоглядні позиції людства щодо розгляду суспільства як номадичного і мобільного утворення.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено основні результати, що відображають суть концепції дисертаційної роботи. Дану концептуалізацію номадизму в соціокультурному дискурсі присвячено висвітленню номадичних і седентарних практик як феноменів сучасного наукового дискурсу, які мають важливе теоретичне значення і значний потенціал практичного застосування.

1. Розглянуто наукові та соціокультурні аспекти актуалізації номадичних практик у сучасному суспільному житті й освітній галузі. Виявлено їхні особливості, наголошено на неможливості розглядати номадів і седентарів окремо, з'ясовуючи, хто головний, а хто другорядний.

Здійснено історичний і зіставний аналіз розвитку соціуму, який засвідчив, що в седентарному суспільстві завжди є номади, а у номадичному – седентари. Доведено, що номадизм являє собою складне явище, яке розвивається історично і географічно (у часі та просторі), потребує певних соціальних підвалин тощо. Саме тому постає необхідність розглядати седентарів і номадів не як антагоністів, а у взаємозв'язку та взаємодії, окреслюючи перспективи їх подальшого співіснування в сучасному мережевому гіфа-суспільстві.

Наголошено, що седентарні та номадичні практики сприятимуть осмисленню номадизації та седентаризації з таких позицій, що розгортаються у складності: 1) світоглядних – як певна сукупність переконань, принципів бачення та розуміння світу, місця особистості у ньому, її життєвої позиції, поведінкових і діяльнісних програм на підставі свідомості з апіорними компонентами – архетипами як складниками ментальності та менталітету (в загальнолюдському значенні); 2) онтологічних – як певний спосіб життя; 3) гносеологічних – як певні теоретичні уявлення; 4) аксіологічних – як система духовних, моральних, етичних, естетичних та інших цінностей, взаємозв'язки між ними, а також із соціокультурними чинниками й особистістю людини на підставі прийнятих у суспільстві принципів, норм, канонів, ідеалів, значень тощо; 5) психологічних – на підставі чинників (мотивація, сприйняття, засвоєння, переконання, ставлення тощо), що сприяють формуванню психіки номадів та седентарів (характер, темперамент, ментальність тощо) відповідно позицій, які розгортаються у складності.

Під седентарними практиками запропоновано розуміти процеси, що перебігають у нерухомому середовищі та призводять до статуарності, освоєння (вкорінення), ретериторизації, впорядкування (рифлення), заперечення руху та змін, а під номадичними – процеси, що відбуваються у рухливому середовищі: освоєння (нетривалого перебування), ковзання поверхнею, ухиляння, вислизання, детериторизації, впорядкування (розглядження) та зміни середовища існування завдяки практикам лімінальності, «варіювання меж» людини та маргінальності.

2. На підставі осмислення процесів, які перебігали у західноєвропейських країнах і в Україні, доведено, що на Заході відбувалася здебільш примусова номадизація населення, а в Україні – седентаризація. Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, проявлялись у країнах Західної Європи у *докласичний період* – ідеться про початок великих географічних відкриттів, колонізації й експропріації, хрестові походи, епідемії та карантин (названі події та явища мали стихійний характер); у *класичний* – тривали великі географічні відкриття, колонізація й експропріація, династичні війни, епідемії та карантин (але вони вже були цілеспрямованими); у *некласичний* – практики, зумовлені науково-технічною революцією та війнами, більш технологічними, ніж раніше. У цей час в Україні переважно впроваджувалися практики примусової внутрішньої седентаризації. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій у *постнекласичний період* і відкриттям існування реальних, віртуальних та інших середовищ з'явилися передумови для спільного облаштування і використання номадичного простору.

3. У європейському соціокультурному дискурсі розглянуто соціальні й освітні номадичні практики вагантів; до їхніх попередників запропоновано віднести

індійських садху, ромів касті «дім», японський «добрий народ» і самураїв, яничарів Османської імперії, циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів. З'ясовано, що всі вони значно випередили свій час, насамперед щодо номадичних практик здобуття освіти впродовж усього життя. Їхній побут, освіченість і номадичні практики значною мірою вплинули на процеси примусової номадизації, що переважали на теренах Західної Європи.

Констатовано, що, з'явившись у XI столітті та розповсюдившись європейським континентом, у XV столітті ваганти й інші номади почали поступатися своїми позиціями, проте не зникли остаточно, а трансформувались і прикликали до життя нових послідовників – українських вагантів (XVII – XVIII століття), які, звісно, мали певну специфіку.

4. Номадичні практики «варіювання меж» людини запропоновано розглядати як: «вихід за межі», вдосконалення завдяки «лімінальності»; «звуження меж» аж до деградації; інваріантність, самозбереження. Ці процеси сприяли закладенню основ та, у подальшому, розвитку ідей трансгуманізму.

Зазначено, що номадичні практики було започатковано: у *докласичний період* – циркумцеліонами, лицарями, труверами, трубадурами та мінезингерами (освіта впродовж усього життя, створення неоплемен, габітуальні, куртуазного кохання та ін.); у *класичний період* – вагантами та номадичною верхівкою (створення «нової породи людей шляхетного виховання»); у *некласичний період* – номадичною верхівкою та седентарами; у *постнекласичний період* – радянською владою (військового комунізму, нової економічної політики, репресій тощо), седентарами, номадами та неономадами (створення віртуальних та інших середовищ).

5. Продовжено розгляд номадів у станах маргінала, мандрівника, Homo Mortido і Homo Mobilis. Підкреслено, що *некласика* сприймає людину як маргінала, а *постнекласика* – як мандрівника, що постійно пересувається у пошуках роботи, освіти, розваг тощо. Констатовано, що впровадження номадичних практик спричинилося до руйнації осілості. На підставі аналізу номадизму, за яким майбутнє людства, визначено перспективи його розвитку: не в національно-територіальній цілісності, а у вільному пересуванні планетарного людства. Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Доведено, що такі технології та практики не дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості. Так відбувається «перемикання» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій з практик на людину.

Наголошено, що у ситуації можливого «виходу за межі» людина підноситься на більш високий шабель розвитку й удосконалюється завдяки практикам «лімінальності», або, навпаки, її «межі» «звужуються» (аж до деградації), або вона залишається самою собою. Тут визначальною є свобода вибору (у точці біфуркації) особи.

6. Продовжено і поглиблено концептуалізацію понять «номадизація» і «седентаризація», з'ясовано їх вплив на розуміння соціальних і дискурсивних номадичних практик у контексті української культури.

Засвідчено прагнення номадів до осілості (седентаризації) з метою вкорінення, досягнення спокою, статуарності, стабільності тощо, а седентарів – до кочівництва (номадизації) як шляху звільнення від поневолення, здобуття свободи тощо, а у подальшому – і до «мобільного повороту». Наголошено на становленні номадичного і седентарного світогляду, відповідних систем цінностей, ідентифікації, комунікації тощо. Зауважено, що українські номади та седентари, відновивши у 1991 році незалежність України, змогли «розширитися».

7. Досліджено розвиток номадичних освітньо-виховних практик і практик антипедагогіки як сукупності та підґрунтя номадичних практик у різні періоди розвитку наукового знання:

– у *докласичний період* – традиційні «школи грамоти» для седентарів мали на меті розвиток фізичних, але не розумових властивостей людини; функціонували також інноваційні школи «книжного вчення» для номадів, які мали здобувати освіту впродовж усього життя;

– у *класичний період* – номадичні практики, запроваджені литовськими, польськими, румунськими та російськими номадами, сприяли виокремленню трьох освітньо-виховних парадигм: 1) латинофільської (С. Полоцький, С. Медведєв та ін.) та 2) грекофільської (І. Ліхуди і С. Ліхуди та ін.) для номадичної еліти; 3) старообрядницько-начотницької (протопоп Аввакум та ін.) для седентарного простолюду;

– у *некласичний період* – на теренах, які перебували у складі Російської імперії, провідними освітньо-виховними номадичними практиками для седентарів були обрусіння, служіння, послух і покора. Натомість на теренах, куди розповсюджувалася влада Австрійської імперії, українське населення зазнавало онімечення й полонізації (Східна Галичина), онімечення й румунізації (Буковина), мадяризації (Закарпаття). Освітньо-виховні практики для дітей переважної більшості номадичної верхівки взувалися на усталені світські канони, а не на культ знань;

– у *постнекласичний період* у західноєвропейському соціумі були поширені освітньо-виховні номадичні практики та практики антипедагогіки. Їх представники переймалися проблемою неспроможності та суперечностями методик і технік застарілої освітньої системи (застосування номадичних практик, спрямованих на задоволення потреб системи, яка безперервно виробляє бідність: штампування соціально кастрованих людей-гвинтиків, які мали сприймати своє неблагополучне становище як належне, та узгодження поведінкових практик із суспільними потребами). З одного боку, це спричинило невдоволення та протести проти шкільної системи певної частини освічених людей, з іншого – зазначені номадичні практики шляхом нав'язування певної шкали цінностей, ідеології та формування своєрідного світогляду в подальшому було втілено в радянській педагогіці.

Розглянуто офлайн-освіту як систему, онлайн-освіту як мережу, що виникає завдяки впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій і номадичних практик у всі галузі людського життя, та змішане навчання. Визначено їхні переваги та недоліки, наголошено на проблемах, які виникають під час застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. Зі здобуттям країнами

незалежності відзначаються тенденції щодо «звільнення» шкіл від впливу церкви, держави тощо. Паралельно відбувається перенесення акцентів із нав'язаних і наперед визначених освітньо-виховних номадичних практик на самоорганізаційні. Доведено, що LLL-освіта виникла на межі офлайн-освіти як системи й онлайн-освіти як мережі. Уточнено взаємодоповнюваність номадичних практик щодо концепції розвитку освіти в постнекласичний період за умови їх комплексного використання й актуалізації, що сприяє узгодженню соціальних, природничих, культурологічних, етичних та гуманістичних аспектів наукового знання і людської діяльності.

8. Здійснено етимологічний аналіз понять «ризом», «радікс» і «гіфа», встановлено відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі. З'ясовано, що з огляду на необхідність опису сучасного стану мережі більш точним є поняття «гіфа». Тому приклад Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі щодо «дерева життя» як утілення уявлень про суспільство має поступитися місцем «лісу життя» – нелінійному, мережевому гіфа-суспільству. Продукуючи інформацію, знання та надаючи послуги, воно потребує нових номадичних практик, до кола яких належать: практики використання інформаційно-комунікаційних технологій і середовищ, створення неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні (LLL-освіти, яка має ґрунтуватися на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання), габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Наведені практики спрямовані на формування номадичного світогляду, мислення у складності та певної шкали цінностей для більш плідної життєдіяльності людини у різноманітних середовищах. У гіфа-середовищі дуже важко провести межу між номадами та седентарами, оскільки воно постійно піддає їх трансформаціям.

9. На прикладі інтернету висвітлено уявлення про сучасну мережу як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем сучасних соціальних та дискурсивних номадичних практик. Зазначено, що сучасна мережа має всі ознаки гіфа-простору, визначено її роль та актуалізацію у соціальних і дискурсивних практиках. На підставі розгляду складності на сучасному етапі її розвитку засвідчено апгрейд, який його супроводжує впродовж постнекласичного періоду (за В. Кутирьовим): від спостережних систем (суб'єкт – суб'єкт) до середовища, що саморозвивається (суб'єкт-полісуб'єктного), з обов'язковою наявністю людини (номада чи седентара), гіфа-простору (введення спостерігача-неономада (спостерігачів-неономадів), користувача (користувачів-неономадів), суб'єкта (суб'єктів) пізнання в людиновимірні комбіновані мережі (суб'єкт-полісуб'єктне середовище), де зростає людиновимірність (суб'єкт – суб'єкт) безсуб'єктного пост/не/управління. Згодом завдяки новим науковим відкриттям така поліваріантність дозволить створювати середовища із заздалегідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик управляти процесами, що в них відбуваються. Своєю чергою, запропоновано розглядати гіфа-простір як метафоричну абстракцію, яка розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складники Ноосфери. Це світ, що існує в комп'ютерних мережах із активним залученням спостерігачів-неономадів (кочівників, які

мандрують інтернет-сайтами), тобто суб'єктів пізнання. Гіфа-простір постає середовищем, де розгортаються і розвиваються номадичні та седентарні практики.

10. На прикладі західних країн розглянуто феномен «мобільного повороту», розкрито його сутність як переміщення номадичних утворень у рухливому середовищі. Запропоновано вживати цей термін на означення процесів, що відбуваються в Україні. Як приклади номадичних практик наведено такі: осілість і переміщення, стан тіла, енергійність та статуарність, ставлення до «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікація та самоідентифікація.

У XIX столітті Європа почала мобілізуватися завдяки активному впровадженню винаходів у всі сфери життя. Отже, мобільність європейця було породжено головно зовнішньою номадизацією, тобто потребою подорожувати та процесами колонізації, що свідчило про відкритість держави. Натомість мобільність українця поставала за інших умов, пов'язаних із закритістю держави (самодержавство, закріпачення, тоталітаризм), і була зумовлена головно директивами згори. Це сприяло модернізації виробництва, здешевленню робочої сили тощо. Відновлення незалежності України спричинило як зовнішню номадизацію (встановлення дипломатичних зв'язків з іншими державами на зовсім інших умовах, еміграція населення тощо), так і внутрішню (пошук та використання внутрішніх ресурсів і середовищ, поширення ефективних засобів контрацепції тощо).

Номадичний спосіб життя змінив пріоритети та цінності у політичній, економічній і соціальній галузях. Для людей визначальною стала не прив'язаність до оселі, місця роботи, а свобода пересування, спілкування тощо. Постає феномен неоплемен, що якісно відрізняються від стародавніх кочових утворень.

11. Різновиди номадичних практик згруповано за такими ознаками: ті, що людина може змінити, і ті, які не може (поки що). Запропонована класифікація виходить із антропного принципу і жодним чином не претендує на вичерпність – вона лише дозволяє виявити й окреслити їх цінність, зміст і шляхи подальшої діяльності щодо розробки й упровадження номадичних практик «варіювання меж» людини, визначити перспективи їх розвитку та застосування, а також оприявлення у соціокультурному дискурсі. Водночас номадичні практики можуть бути використані під час розгляду й осмислення процесів і явищ, які відбуваються в суспільстві.

Усвідомлено, що вивчати сучасне суспільство, що виходить за свої межі, лише із седентарних позицій неможливо. Є слушна нагода переорієнтувати світоглядні позиції людства щодо розгляду суспільства як номадичного і мобільного утворення.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора:

Монографії та розділи в монографіях:

1. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.

2. Книш І. В. Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар. *Perspective directions of development of philology, linguistics and communication science*: collective monograph. Nelson, New Zealand: Aotearoa Publishing, 2018. P. 55–71.

3. Knysh I. V. Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm. *Cognitive technologies in education and social practice: possibilities of application*: monograph / by ed. N. V. Kochubey, M. O. Nesterova. Mauritius: Academic Publishing, 2018. P. 89–110.

Статті у фахових наукових виданнях України:

4. Книш І. В. Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 1 (3). С. 152–161.

5. Книш І. В. Трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» у постнекласичному дискурсі. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 2 (4). С. 62–72.

6. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 2 (8). С. 25–33.

7. Книш І. В. Становлення сучасного освітнього дискурсу: холістичний, тоталогічний та синергетичний підхід. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2013. Вип. 4. С. 259–269.

8. Книш І. В. Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2015. № 1 (11). С. 136–144.

9. Книш І. В. Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyrhe. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 6 (15). С. 157–164.

10. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті LLL-освітньої парадигми. *VERSUS*. 2017. № 2 (10). С. 30–34.

11. Книш І. В. Номадичні практики «варіювання меж» людини: Номо Mortido vs Номо Mobilis. *Схід*. 2017. № 4 (150). С. 98–102.

12. Книш І. В. Класична освітня парадигма: суб'єкт-суб'єктні відносини. *Вища освіта України*. 2017. № 3 (66). С. 35–42.

13. Книш І. В. Концептуалізація номадизму і седентаризму в гіфпросторі: сучасний соціокультурний дискурс. *Схід*. 2017. № 5 (151). С. 78–82.

14. Книш І. В. Седентаризм і номадизм у сучасному гуманітарному дискурсі: від стереотипного сприйняття до пояснення. *Схід*. 2017. № 6 (152). С. 98–101.

15. Книш І. В. Rizoma, radix і hyrhe: рівні розуміння мереж. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2017. № 12. С. 25–45. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/65803/1/Knysh_Rhizoma.pdf

16. Книш І. В. Мережевий філософський дискурс щодо принципів: rhizoma vs radix vs hyrhe. *Практична філософія*. 2017. № 1 (63). С. 53–62.

17. Книш І. В. Апгрейд управління в контексті складності. *Практична філософія*. 2018. № 1 (67). С. 46–55.

18. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті інноваційних трансверсальних компетенцій. *Практична філософія*. 2018. № 2 (68). С. 21–28.
19. Книш І. В. «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2018. Вип. 13. С. 89–100.
20. Книш І. В. Вплив голіїв на розвиток освіти України XV–XVIII століття. *Практична філософія*. 2018. № 4 (70). С. 82–87.
21. Книш І. В. Безсуб'єктне пост/не/управління: досвід в'язниць. *VERSUS*. 2018. № 1/2 (11/12). С. 16–23.
22. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Суми, 2019. Вип. 13, ч. 2. С. 52–58.
23. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад у концепції Питирима Сорокіна та Мішеля Фуко. *Практична філософія*. 2019. № 2 (72). С. 58–70.

**Статті в закордонних наукових виданнях і виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз:**

24. Книш І. В. Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти. *European humanities studies. Education and Training*. Slupsk, Poland, 2016. № 2: Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі. С. 4–15.
25. Knysh I. V. Formation of the national educational paradigm in the preclassical period of science. *Modern Science – Moderní věda*. Praha, Česká republika : Nemoros, 2016. № 4. P. 53–59. URL: http://sried.in.ua/uploads/ms_4_2016.pdf
26. Книш І. В., Кочубей Н. В. Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми. *Інформаційні технології і засоби навчання* : електр. наук. фах. вид. / Ін-т інформ. технологій і засобів навчання АПН України, Ун-т менеджменту освіти АПН України ; гол. ред. : В. Ю. Биков, д. техн. н., проф., член-кор. АПН України. 2017. Т. 60, № 4. С. 181–194. URL : <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/index>
27. Knysh I. V. Upgrade of cybernetics in modern scientific discourse *Modern engineering and innovative technologies* : international periodic scientific journal. 2019. Part 5, March. Issue № 7. P. 72–80. URL : <https://www.sworld.com.ua/meait/issue07-05.pdf>

Навчальні та методичні видання

28. Книш І. В. Філософія освіти: номади і седентари. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 359 с.

Інші публікації за темою дисертаційного дослідження:

29. Книш І. В. Людина – нелюдина: філософська концепція. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ.

конф. (15–16 травня 2010 р., Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ). Суми, 2010. С. 600–603.

30. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ*: у 3 т. (15–19 квітня 2013, м. Суми). Суми, 2013. Т. 3. С. 200.

31. Книш І. В. Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 травня 2014, м. Суми). Суми, 2014. С. 387–389.

32. Книш І. В. Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: IV Міжнар. наук.-теорет. конф. (1–2 жовтня 2015, м. Житомир). Житомир, 2015. С. 264–266.

33. Книш І. В. Інформаційно-комунікаційні технології у гуманітарній освіті. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інт.-конф.: зб. наук. пр. (25–26 липня 2015, м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 3, ч. 2. С. 73–78.

34. Книш І. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті. *Актуальні питання сучасної науки*. Київ, 2015. С. 48–53.

35. Книш І. В. Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. Учасю (14–15 травня 2015, м. Житомир – Вінниця). Житомир; Вінниця, 2015. С. 189–191.

36. Книш І. В. Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти. *Інформаційні технології у професійній діяльності*: матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. (25 березня 2015, м. Рівне). Рівне, 2015. С. 132–133.

37. Книш І. В. Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні: комунікативні та інформаційні аспекти. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 травня 2016 р., м. Суми). Суми, 2016. С. 231–233.

38. Книш І. В. Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line-освіта як система vs on-line-освіта як мережа. *Вища освіта України*. 2016. № 3 (62). С. 42–49.

39. Книш І. В. Докласичний період розвитку науки: зміна освітніх парадигм. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2016. Вип. 11. С. 137–147.

40. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди»*. Київ, 2016. Дод. 1 до вип. 37. Т. 1 (69): темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». С. 80–89.

41. Книш І. В. Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 18–24.

42. Книш І. В. Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* : у 3 т. (20–21 квітня 2016, м. Суми). Суми, 2016. Т. III. С. 183. URL : http://www.snau.edu.ua/images/nayka/zaprow_konf/2016/materialy_NPK_21_04_2016_tom_3_itf_fht_bf_agro.pdf
43. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Знання. Освіта. Освіченість* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2016, м. Вінниця). Вінниця, 2016. С. 77–82.
44. Книш І. В., Кочубей Н. В. Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій. *Вища школа*. 2017. № 9 (158). С. 100–115.
45. Книш І. В., Кочубей Н. В. Апгрейд кібернетики: класика, некласика, постнекласика. *Збірник статей, тез і доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення»* (16 листопада 2017, мм. Херсон – Житомир – Одеса – Ороле). Херсон ; Житомир ; Одеса ; Ороле, 2017. С. 124–129.
46. Книш І. В., Кочубей Н. В. Еволюція кібернетики у сучасному науковому дискурсі. *Фізико-математична освіта*. 2017. Вип. 4 (14). С. 192–198. URL: http://fmo-journal.fizmatsspu.sumy.ua/journals/fmo/2017_4-14-Scientific_journal_FMO.pdf
47. Книш І. В., Верьовкіна Ж. Л. NBIC-конвергенції та E-Learning у контексті «розширення людини» та суб'єктності когнітивних процесів. *Proceedings of VIII International scientific conference «Achievements of world science»* (Aug. 12, 2017, Morrisville). Morrisville, USA, 2017. P. 36–39. URL : <https://drive.google.com/drive/folders/0BzHeLhXrgEG2W19mdGFpb3FtV1k>
48. Книш І. В. Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (homo mobilis). *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* : у 3 т. (19–21 квітня 2017, м. Суми). Суми, 2017. Т. I. С. 221.
49. Книш І. В. Принцип множинності Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі: рівні розуміння мереж. *Антропологічні виміри філософських досліджень* : матеріали VI Міжнар. наук. конф. (13–14 квітня 2017, Дніпро). Дніпро, 2017. С. 32–36. URL : <http://conf-ampr.diit.edu.ua/>
50. Книш І. В. Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017»* (25–26 квітня 2017, Київ). Київ, 2017. Ч. 8. С. 28–35. URL : <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2009.pdf>
51. Книш І. В. Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми. *Актуальные научные исследования в современном мире* : матеріали XXII Междунар. научн. конф. (26–27 лютого 2017, Переяслав-Хмельницький): сб. науч. трудов. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вып. 2 (22), ч. 8. С. 67–75. URL : <http://journals.indexcopernicus.com/++++,p24785301,3.html>
52. Книш І. В., Кочубей Н. В. Інноваційні технології у становленні нової освітньої парадигми. *Proceedings of the International scientific conference «Innovative technologies in science and education. European experience»* (21–24 November, Vienna). Vienna, Austria, 2017. P. 83–88.

53. Книш І. В. Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти. *Актуальні питання вітчизняної юридичної науки*: матеріали Четвертої Всеукр. наук.-практ. конф. (13–14 квітня 2017, Суми). Суми, 2017. С. 13–16.

54. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education*: collection of scientific articles. Nürnberg, Deutschland, 2017. P. 379–383. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-12.pdf>

55. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society*: collection of scientific articles. Roma, Italy, 2017. P. 370–375. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-11.pdf>

56. Книш І. В. Апгрейд кібернетики у гіфпросторі. *World scientific extent*: collection of scientific articles. Coventry, United Kingdom, 2017. P. 401–405. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-10.pdf>

57. Книш І. В., Кочубей Н. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції номад у концепції Питирима Сорокіна. *Perspectives of research and development*: collection of scientific articles. Dublin, Ireland, 2017. P. 132–137. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-08.pdf>

58. Книш І. В., Кочубей Н. В., Несветов О. О. Інноваційні підприємницькі структури: світовий і вітчизняний досвід. *Science and practice: innovative approach*: collection of scientific articles. Paris, France, 2017. P. 273–276. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-09.pdf>

59. Книш І. В. Інноваційні технології в освітній галузі: досвід впровадження. *Матеріали II Міжнародної конференції «Інноваційні технології в науці та освіті: Європейський досвід»*. Дніпро; Гельсінкі, 2018. С. 114–117.

60. Книш І. В. Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу (в межах конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» (29 травня 2018 року)). *Філософія освіти*. 2018. № 2. С. 70–99.

61. Книш І. В. Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності. *Нові виміри духовності на початку XXI століття*: матеріали VI Міжнар. on-line-конф. (24–25 травня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 48–49.

62. Книш І. В. Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог»* (14–16 вересня 2018, Глухів). Суми, 2018. С. 24–26.

63. Книш І. В. Апгрейд ноосфери у сучасному науковому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 450.

64. Книш І. В. Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти. *Fundamental and applied research*: collection of scientific articles. Melbourne, Australia, 2018. P. 100–108.

65. Книш І. В. Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*

з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (20–21 квітня 2018, Мелітополь). Мелітополь, 2018. С. 74–76.

66. Книш І. В. Українські голії XV–XVIII століття – продовжувачі традицій західноєвропейських вагантів. *Perspectives of modern scientific research : collection of scientific articles*. Lisbon, Portugal, 2018. P. 145–152. URL : <http://conferencii.com/files/archive/2018-05.pdf>

67. Книш І. В. Ваганти як атрибутивне явище культури номад. *Problems of the development of modern science: theory and practice : collection of scientific articles*. Madrid, Spain, 2018. С. 197–203.

68. Книш І. В. Експлорація управління в контексті складності. *Problems of modern science : collection of scientific articles*. Namur, Belgium, 2018. P. 151–156. URL : <http://conferencii.com/files/archive/2018-03.pdf>

69. Книш І. В. Циркумцелліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад. *Science and innovation : collection of scientific articles*. Montreal, Canada, 2018. P. 245–250. URL : <http://conferencii.com/files/archive/2018-01.pdf>

70. Книш І. В. Неономади в сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (17–20 квітня 2019 р.)*. Суми, 2019. С. 657.

71. Книш І. В. Практики «варіювання меж» людини в контексті державотвірних процесів. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 травня 2019 р., Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ). Суми, 2019. С. 199–201.

72. Книш І. В. «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики*: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 54–57.

73. Книш І. В. Розвиток мовленнєвої культури Учня (Студента) в умовах упровадження LLL-освіти. *Життя, присвячене Слову*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» до 100-річчя від дня народження професора П. П. Охріменка і 95-річчя від часу заснування СумДПУ імені А. С. Макаренка. Вип. 2. Суми, 2019. С. 268–276.

АНОТАЦІЯ

Книш І. В. Номадизм у соціальних та дискурсивних практиках: історія та сучасна актуалізація. – Кваліфікаційна наукова праця. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню актуальних філософських проблем номадизму в соціальних, дискурсивних, зокрема освітніх, практиках у історичній ретроспективі та контексті сучасної актуалізації. Зауважено, що примусова

номадизація населення західноєвропейських країн і седентаризація українців, постійне прагнення до здобуття свободи зумовили розвиток практик «варіювання меж» людини та формування специфічних рис ментальності кожного народу. Окреслено перспективи розвитку суспільства номадів і седентарів, що ґрунтуються на таких принципах: 1) неможливість у сучасному плинному світі залишатись або лише на седентарних, або лише на номадичних позиціях; 2) потреба сучасного суспільства і в номадах, і в неономадах, і в седентарах; 3) необхідність консолідації номадів і седентарів для створення якісно нової спільноти на підставі різноманітності, а не уніфікації; 4) постійний вихід номадів і седентарів за межі завдяки номадичним практикам компліментарності та лімінальності з метою досягнення вищого рівня розвитку; 5) «пом'якшення» «шоку майбутнього» і «культурошоку» (за Е. Тоффлером) завдяки трансформації вже наявних та розробці й упровадженню нових номадичних та седентарних практик. Наголошено, що подолання обмеженості наукових парадигм, переорієнтування з фізико-математичних на історико-географічні засади відкрило нові можливості для розгляду не лише просторово-часових переміщень, а й людської природи. Запропоновано авторську класифікацію різновидів номадизму. Засвідчено послідовність і плідність наукового й освітнього дискурсу на шляху вивчення та зіставлення різних концепцій людського мислення завдяки впровадженню LLL-освіти та набуттю трансверсальних компетенцій. Доведено, що сучасне мережеве середовище є гіфікованою моделлю децентрованої й антиієрархізованої структури (кіберпростором четвертого порядку), що розвивається як по горизонталі, так і по вертикалі, з обов'язковою наявністю мінімум одного спостерігача складності.

Ключові слова: номадизм, неономадизм, седентаризм, мобільність, номадичні, седентарні та освітньо-виховні практики, класифікація номадичних практик, «варіювання меж» людини, освіта, LLL-освіта, ризома, радікс, гіфа, кіберпростір, гіфа-простір.

АННОТАЦИЯ

Кныш И. В. Номадизм в социальных и дискурсивных практиках: история и современная актуализация. – Квалификационная научная работа. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории / Киевский университет имени Бориса Гринченко. – Киев, 2020.

Диссертация посвящена рассмотрению актуальных философских проблем номадизма в социальных, дискурсивных, в том числе образовательных, практиках в исторической ретроспективе и контексте современной актуализации. Принудительная номадизация населения западноевропейских стран и седентаризация украинцев, постоянное стремление к обретению свободы обусловили развитие практик «варьирования границ» человека и формирование специфических черт ментальности каждого народа.

Очерчены перспективы развития общества номадов и седентариев, базирующиеся на таких принципах: 1) невозможность в современном

изменяющемся мире исходить только из седентарных, или только из номадических позиций; 2) потребность современного общества и в номадах, и в неономадах, и в седентариях; 3) необходимость консолидации номадов и седентариев для создания качественно новой общности на основе не унификации, но разнообразия; 4) постоянный выход номадов и седентариев за рамки благодаря номадическим практикам комплиментарности и лиминальности с целью достижения более высокого уровня развития; 5) «смягчение» «шока будущего» и «культурошока» (по Э. Тоффлеру) благодаря трансформации уже существующих, а также разработке и внедрению новых номадических и седентарных практик.

Преодоление ограниченности научных парадигм, переориентирование с физико-математических на историко-географические основы открыли новые возможности для рассмотрения не только пространственно-временных перемещений, но и природы человека.

Предложена авторская классификация разновидностей номадизма. Засвидетельствована последовательность и плодотворность научного и образовательного дискурса на пути изучения и сопоставления различных концепций человеческого мышления благодаря внедрению LLL-образования и приобретению трансверсальных компетенций. Доказано, что современная сетевая среда является гифицированной моделью децентрированной и антииерархизированной структуры (киберпространством четвертого порядка), которая развивается как по горизонтали, так и по вертикали, с обязательным наличием минимум одного наблюдателя сложности.

Ключевые слова: номадизм, неономадизм, седентаризм, мобильность, номадические, седентарные и образовательно-воспитательные практики, классификация номадических практик, «варьирование границ» человека, образование, LLL-образование, ризома, радикас, гифа, киберпространство, гифа-пространство.

ABSTRACT

Knysh I. V. Nomadism in Social and Discursive Practices: History and Modern Actualization. – The qualification academic work. Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophical Sciences in the specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History / Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to the research of relevant philosophical problems of nomadism in social and discursive practices in the context of historical retrospective and contemporary actualization. Nomadism is proven to be a complex phenomenon that is progressing historically, geographically, and requires a particular social environment, etc. Sedentary and nomadic practices are proposed to be considered from the following points: 1) attitudinal (as a set of beliefs, evaluations, views and principles of vision and understanding of the world, the place of the individuals in it, their life positions, programs of behavior and activity); 2) ontological (as a certain way of life); 3) epistemological (as certain theoretical representations) positions developing in complexity; 4) axiological (as a

set of spiritual, moral, ethical, aesthetic and other values, their relationships with sociocultural factors and personality on the basis of socially approved principles, norms, rules, canons, ideals, etc.); 5) psychological (such factors as motivation, acceptance, beliefs, attitudes, etc. influencing the development of nomads and sedentaries' psyche, in particular, their mentality).

The compelling nomadization of the population of Western European countries and sedentarization of Ukrainians, constant aspiring for freedom caused the development of practices of a person's «varying boundaries» and the formation of specific features of each people's mentality. The further perspectives for developing the society of nomads and sedentaries is outlined on the following basis: 1) the impossibility of keeping either a sedentary or nomadic basis in the volatile modern world; 2) the modern society needs nomads, neo-nomads and sedentaries; 3) the necessity for nomads and sedentaries to unite in creating an exclusively new community based on diversity rather than unification; 4) owing to complementary and liminal practices, nomads and sedentaries have to constantly move beyond the boundaries of their own advancement, reaching another level of progress; 5) owing to the transformation of both already existing and developing nomadic and sedentary practices, it will be possible to «mitigate» «future shock» and «culture shock» (according to Alvin Toffler) consequences for a man. The exit «beyond the boundaries» of scientific paradigms, the transition from physical and mathematical to historical and geographical basis, opened new opportunities for «extending the boundaries» not exclusively of the spatial and temporal movements, but also of the anthropological properties of the human body.

The phenomenon of «mobile rotation» on the example of Western countries has been studied and proposed to be used for exploring nomadic processes that took place in Ukraine. The scientific study reveals the essence of «mobile rotation», which determines the movement of nomadic formations in a mobile environment. Proceeding from this, the examples of nomadic practices may be as following: sedentarism and displacement, the body condition, vigor and statuary, attitudes toward «Oneself» and «the Other», communication, morality, the state of community, identification and self-identification, time and space.

The research confirms and emphasizes the perception of the modern network as fourth-order cyberspace and non-linear formation, which is the environment of modern social and discursive nomadic practices. The modern network (on the example of the Internet) is viewed as fourth-order cyberspace and non-linear formation with all the features of hyphaespace, which definitely has its role and actualization in social and discursive practices. On the basis of considering complexity at the present stage of its development, an upgrade is attested, which accompanies it in the post-non-classical period (from observing systems (subject – subject) to a self-evolving environment (subject-polysubject), with compulsory presence of a person (nomad and sedentary), hyphaespace (introduction of the observer-neo-nomad, a user (users-neo-nomads), a subject (subjects) of cognition into human-dimensional combined networks (subject-polysubject environment) with increasing human-dimensionality (subject – subject)), that is the fact of a non-subjective post/non/management. Subsequently, owing to new scientific discoveries such a multivariate will allow creating environments with predetermined parameters, as

well as managing the processes that occur in them through nomadic practices. In its turn, hyphaespace is suggested to be considered as a metaphorical abstraction evolving in complexity and constitutes virtual and social reality – the components of the Noosphere. This is a world existing in the computer network with the active involvement of *observers-neo-nomads* (nomads travelling through the Internet sites), which are the subject of cognition. Hyphaespace appears to be an environment in which the nomadic and sedentary practices are advancing and improving.

There has been proposed an independent classification of types of nomadism. The types of nomadic practices are grouped regarding the following characteristics: those that a person can change and those that he cannot influence (so far). The given classification is based on the anthropic principle and does not claim to be exhaustive and complete. It only allows identifying and outlining their value and content, as well as the ways of further activity regarding the development and the use of nomadic practices of a person's «varying boundaries». The further research can be aimed at outlining the prospects for their development and application, as well as reflecting them in sociocultural discourse. Moreover, nomadic practices can come handy while researching and explaining processes and phenomena that are occurring in society.

Keywords: nomadism, neo-nomadism, sedentarism, mobility, nomadic, sedentary and educational practices, classification of nomadic practices, a person's «varying boundaries», education, LLL-education, rhizome, radix, hyphae, cyberspace, hyphaespace.